

הסתערויות של יצחק ארטור

מאת

יהודה פרידלנדר

מאמר שני בסידרה

פתטי מגביר ביצירה זו ובאחרות את הנימה הנאיבית, ואין הדברים מדברים בשבתן. הסאטירה „הסידות וחכמה“ אינה שונה בהרבה מקודמתה. הקורא מבחין מייד כי היא יצירה באה להחליף אוטוריטה אחת בהברתה. לעומת הערעור הטוטאלי של „אמונת-הכח“ מים“ אנו מוצאים נסיון פתטי לבסס את מעמדה של „אמונת מעשיליב“. הסאטירה מופנית כלפי שתייתות המוסרית של חכמי מים, וארטור לא גרע מלהאשים את הבעש"ט במעשי מרמה ונבלים. (28) בסאטירה זו בולט עד מאד היסוד הכללי, הסטיריטיפי, המחבל ביסוד המבדה מחייב המציאות. ארטור מתייחס אל החסידות כעדה, ונשאר בתהום הי הכללות. כשם שהפריז בקונקרטיזציה ב„מאזני משקל“, הפריז בהעדרה ב„הסידות וחכמה“, ובכך גלש עוד יותר אל הפאתוס הנמלץ הבלתי משכנע כל עיקר: „עוד יבוא היום והארץ תמלא דעה ומשנה קיקלון יירשו כהני הסידות וכל עדת החנפים קדושי רמיה, יונקי שוד עמם זמוח עצמותם, והמשכילים יזהירו ככוכבים לעד, ושם בהירי כירח יכון עולם.“ (29)

נוהגים להגדיר את הסאטירה של ארטור כסאטירה מאניפאית. הגדרה זו תופסת במי שור התמטי, וספק אם יש לה אחיזה במי שור הפורמלי. חושו הסאטירי של פרל עמד לו למגעו מאותם חטאים המצויים לרוב אצל ארטור. אולם למען הדיוק הובטנו להטיעוים כי כל ההסתייגויות המנויות כאן אינן באות להעריך את הסאטירה של ארטור בכ"ללה, אלא אך ורק מבחינת הנושא הנדון. יצירתו הסאטירית ניתנה בסגולות אחרות ש"אינן מעניין דיוגנו הפעם. אין בכוננתנו לטשטש את התמונה ולדון מן הפרט (הנושא הנדון) על הכלל (יצירה ארטור לרבדיה). בסאטירה „תשליך“ אתה מוצא את עקבויה של קודמתה, „מאזני משקל“ אלא שיש בה גופך חדש, בחינת מפנה בהתפתחותה של הסאטירה העברית. חטאי הפלגאיט וי שחיתות מוסרית כבר מוכרים לנו בסאטירה של ארטור, ואף מבחינת עיצוב אין כאן כל חידוש יול ממש. החידוש בסאטירה זו עולה ובוקע בבדיקת דרכו של ארטור בציטוט מקורות לצורך הערעור הסאטירי. כיוון ש"ניתנה הרשות להצליף, הותרה הרצועה וניטשטשו ההבדלים בין ערעורו של אוהב (פרל) לערעורו של אויב (ארטור). בין ביקורת המושתתת על הגינות אינטלקטואלית (פרל), לבין זו המושתתת על זיוף מתוכנן מראש (ארטור). ב„מגלה טמירין“ אין אתה מוצא זיוף מובהק; לא כן הדבר ב„תשליך“. להלן דוגמה אופיינית, המלמדת על הברור היה: ארטור מצליף על רבני הדור על „עשירי חם ספרים מרבים הבל“, (30) ומתאר את השטן המביא לפני גיבור היצירה יריעות מספריהם בבחינת הוכחות חותכות. מלאכת ציטוט זו נועדה לערער את אמינותם של החכמים ולהגביר אמינותה של הסאטירה. ארטור מצדד כדלקמן: „ויש להסביר הדבר יותר, דהרי חזיגן באמת דהך ענין דבתולים חוזרין ואין חוזרין לא דבר טבעי רק בגזרת המקום ובתורה.“ (35)

שנים ויום אחד“ (31) ארטור מציינ את מקור המובאה בספר „מי נדה“ שנכתב על ידי ר' שלמה קלוגר, ופורסם בזולקוה בשנת 1834. כוונתו של ארטור במובאה קטועה זו היתה לתאר את האבסורד הקיים, לדעתו, בדיון על בתוליה החוזרים של תינוקת שנב"עלה לפני שמלאו לה שלוש שנים, ועל האנלוגיה לגיורת שנבעלה לאחר גיל ילדות מכוח הקריטריון „גר שנתגייר כקטן שגולד דמי“ (32) מובאה זו בסאטירה „תשליך“ נוע"דה לערער, כמוכן, את מעמדה של „אמונת-הכמים“, באמצעות הפרכה לוגית (כביכול) של סברות הלכתיות. לכאורה נראה כי ארטור הולך בדרכו של פרל בשילוב מובאות לצורך האפקט הסאטירי. הקורא התמים נדהם, ונר"טו להתרשם עמוקות מחריפותה של הסאטירה הנידונה, אולם מי שבקיא בסוגיה ההלכתית הזאת כדבעי, מבחין מייד בזיוף המבצבץ כאן בציטוט הקטוע, הסלקטיבי, של מקורות הלכתיים. מקור הסוגיה הנדונה הוא במסכת גידה (33) בוויכוח שבין רבי מאיר לחכמים, אם „בת שלוש שנים מהקדשת ב"ביאה“, או „בת שלוש שנים ויום אחד“ מתקדשת בביאה. מתעוררת שם השאלה בדבר הגדרה משפטית של המושג שנה ל"צורך הנושא הנדון. לאחר עיון מפורט ב"סוגיה זו, ניטול נא את הספר „מי נדה“ הנזכר לעיל ונמצא בו כתוב לאמור: „ויש להסביר הדבר יותר.“ (דהרי חזיגן באמת דהך ענין דבתולים חוזרין ואינן חוזרין לאו דבר טבעי (ההדגשה שלי — י.פ.) לומר דבכך וכך שנים אין חוזרין ובפחות מכן חוזרין;) דאם הוי דבר טבעי.) מה שייד בזה לומר שלמי"ד יום בשנה חשוב שנה או יום אחד בשנה(?) פוק ונחזי מהו עמא דבר,) אם הוי טבעה לחזור בתולים בכך או לא,) ומה עניין קריאת שנה או לא לכאן(?) ועוד ראי' ממ"ש הפוסקים בשם המדרש בפסוק „אקרא אלהים עליון לאל גמר עלי“ (תהלים ג, 3) דהרי שהיתה בת ג' שנים ויום אחד ולא ה' בתולים חוזרין (34) ואחר כך נתעברה השנה.) בתוליה חוזרין.) ואם היה זה תלוי בטבע לבד,) מה עניין אם נתעברה השנה או לא(?) אך ודאי לאו בטבע (ההדגשה שלי — י.פ.) תניא רק בגזרת המקום ובתורה.) (35)

לא כאן המקום להביא את הדיון בשלמו, חו, אולם המעיין בטקסט המצוטט יראה מייד כי יש כאן דיון במציאות משפטית מסוימת, שיש לה השלכות על הלכות גידה, ולא במציאות ריאליה. מי שמצוי בסוגיה זו יודע היטב מהו ההבדל בין „דין בתולים חוזרים“ לבין המציאות הפיסיולוגית. הוא הדין באנלוגיה לגיורת, שהיא אנלוגיה ב"דין“ ולא במציאות „טבעית“. אין לחשוך בארטור שלא ידע טיבה של הבחנה זו, ואין זה מענייגנו לשפוט את יושרו של המחבר, אלא לציין שלב-התפתחות נוסף באמצעה של הסאטירה העברית במאה הי"ט. שלב זה מגיע לשיאו בסאטירות של י.ה. שור, כפי שנראה להלן.

מקום רב חשיבות ביצירת ארטור תופסת יצירתו „תולדות החלוצ“ (1851) שלא הספיק לסיימה, וי.ה. שור השלימה ופרסמה כמבוא לכתב העת „החלוצ“ (1852). יצירה זו מהווה מצע אידיאי ואסתטי כאחד המשותף

לשני הסאטיריקנים. קליפת המבדה דקה ב" יותר, והמסגרת הסיפורית, היינו הדיאלוג ש" בין הגיבור לזקנה, היא רופפת, ובעלת חשי"בות היצונית גרידא. הפולמוס גלוי וישיר, וניתן, בעצם, לסקפק בדבר אם מותר לכתוב יצירה זו סאטירה, או מוטב שנכנה אותה פאמפלט פובליציסטי. פקפוק זה כוחו יפה לרבות מיצירותיו של י.ה. שור. אותנו תעניין יצירה זו לא כסאטירה מהבחינה האסתטית (הקלושה מאד), אלא כיצירה סימפטומטית המאפיינת תהליך רוחני מעניין במאה הי"ט. יצירה זו נראית לי כבסיס לשאר הסאטירות של ארטור, ומכאן ההצדקה להתייחסותנו אליה במסגרת דיוגנו.

„אמונת חכמים“ היא לדעת ארטור עבודת אלילים ממש, ארגומנט ידוע בפולמוס שבין ההשכלה לחסידות. ארגומנט זה מהווה תש"תית לטיעוניו של ארטור בדבר הצורך ברפור"מה רדיקלית ביהדות ברוח „אביב העמים“ באירופה. (36) ארטור לא בא לערער את מע"דה של „אמונת-הכמים“ אלא לבטלה ו" לעקרה מן השורש. נקודת המוצא להפיסתו היא ההשקפה כי „חכמת הדור האחרון גוד" לה מן הראשון כחכמת הזקן מחכמת הנוער. בני הדורות הקדמונים המה העוללים, הינו" קים, הנערים, ובני הדורות האחרונים המה הזקנים אנשי השיבה והישישים. ואין לנוער לתת חוקים ומשפטים מבלי אשר יוכל זקן חכם ממנו לבטלם; וחובה על הזקן לבטל את החוקים ואת המשפטים אשר שם לו בהיותו נער בבלי דעת ובעבור היות האמת עוד נעדרת ספוגה וטמונה בימי נעוריו.“ (37)

משפטים אלו, המושמעים בפי ה„זקנה“ ב"סיפור, הם היכין והבועז בעולמו האידיאי של ארטור, ועליה נשען בסאטירות שלו. תפיסה זו היא מוקשה למדי מבחינת כלל יצירתו הסאטירית של ארטור. סגנון יצירתו מושתת על פוריזם לשוני, על העדפה גמורה של לשון המקרא על פני מקורות לשון מאוחרים יותר, ואין הדברים עולים בקנה אחד עם השקפתו המוצהרת הנ"ל. כיוצא בסתירה זו אתה מוצא סתירות גוספות בעולמו הרוחני של ארטור. המעניין אותנו הוא שאף תפיסה זו מתפתחת והולכת תוך כדי עיוות מקורות והתאמתם לאידיאה קבועה מראש. המחבר שם בפי הזקנה הממורמרת ב„תולדות הח" לוצ" את הקטרוג החרף: „אם הקדמונים שמו לחוק, אשר לא יבטל בית-דין את דברי בית-דין חברו כי אם בהיותו גדול ממנו בחכמה ובמנין, והם לא העלו מנין כל בית-דין ובית-דין לזיכרון על ספר. אם בעקבה ובזדון או בשגגה ומבלי שום על לב, הרי החוק הזה בטל ומבוטל מאליו.“ (38) הדין נסב כולו על המשנה המפורסמת במסכת עדויות, בה נאמר, בין היתר, „שאין בית דין יכול לבטל דברי בית דין חברו, עד שיהיה גדול ממנו בחכמה ובמנין.“ (39) ארטור מת" ייחס אל המושג חכמה מבחינה כמותית, צבי"רת ידע תוך כדי מחקר אמפירי (הלה מושפע מתקופתו). את המושג מנין תופס ארטור כי קוורום באספה. מכאן נובעת התרעומת על כי לא נרשם הקוורום בפרטיכל ההלכתי. לפנינו מצוי העיוות בעיקרו, שכן יש לדון במושגים חכמה ומנין כמשמעם בתלמוד וכה"קשרם לנושא הנדון בסוגיה, ולא כמשמעם ב"דיסציפלינה רוחנית אחרת ובתקופה אחרת. (40)

המאבק במימסד בספרותנו זרקים בסאטירה העברית במאה ה-19

בתחום זה מצוי המפנה המרכזי בסאטירה של ארטור לעומת זו של פרל. ארטור ובעקבותיו שור הירבו להעתיק מושגייסוד מהקשרם ומ"מקורם, העניקו להם משמעות חדשה (כמעשה ויול ב„דברי שלום ואמת“) ויצרו את הפל" מוס הסאטירי. המובאות ביצירת ארטור חלקן מובאות תוך כדי טשטוש דיסציפלינות בעוד שהמובאות בסאטירה של פרל מצוטטות רובן ככולן כהלכה, בבחינת „לדיך קאמר“. משום כך גדולה מידת האותנטיות בסאטירה של פרל על האותנטיות ביצירת ארטור. פרל בא לערער את מעמדה של „אמונת חכמים“ בדורו ובדורות האחרונים, ואילו ארטור בא לעקרה לחלוטין לאורך ההיסטוריה היהודית כולה. הסאטירה של פרל לא היתה מכוונת נגד ההלכה, אלא נגד מפרשיה המאוחרים בדורו. הסאטירה של ארטור היתה מכוונת נגד ההלכה עצמה וכנגד החסידות על כל מוסדו-תיה. הסאטירה של ארטור היא איפוא טר"טאלית יותר במושאי, מצומצמת יותר באמצעיה, המשותף לערעור מעמדה של „אמונת-הכמים“ בסאטירה של פרל וארטור הוא במאבק חסר הפשרות נגד תפיסות אוטוריטיביות ביהדות למען חרות הפרט. מעבר לזה רב המפריד מן המאחד.

כאמור מהווה הסאטירה של ארטור חוליה מקשרת בין יצירת פרל לבין יצירתו הענפה של י.ה. שור. מן הדין להפנות עתה אה דיוגנו לעברה.

הערות

25. לא הכל סבורים כן. אברהם שאגן, לי משל, מבכר את יצירת ארטור על זו של פרל. ראה „הספרות העברית החדשה לזרמיה“, מסדה 1962, כרך א', עמ' 164—183.
26. „הצופה לבית ישראל“, מהדורת „מחב"רות לספרות“ תשי"ב, עמ' 16.
27. ראה יוסף קלוזנר, „היסטוריה של הספ"רות העברית החדשה“, אחיאסף תשי"ב, כרך ב', עמ' 325—326.
28. „הצופה לבית ישראל“, עמ' 27. ארטור הלך בעקבותיו של מיס בנושא זה, אלא שלא העז כמיס ב„קנאת האמת“ (1828).
29. „הצופה לבית ישראל“, שם, עמ' 40.
30. שם, עמ' 69.
31. שם, עמ' 70—71.
32. ראה בבלי, יבמות, כב, ע"א.
33. ראה בבלי, נידה, מד, ע"ב, משנה ו' ברייתא שלאחריה. ראה גם תוס' ד"ה „שלושים יום איכא בינייהו“ שם.
34. ראה „ילקוט שמעוני“, תהלים, נו.
35. „מי נידה“ דף צו, ע"ב.
36. ראה א. שאגן, „הספרות העברית החד"שה לזרמיה“, כרך א', עמ' 182.
37. ראה „הצופה לבית ישראל“, שם, עמ' 163—164.
38. שם, עמ' 165.
39. בבלי, עדויות, פרק א; משנה ה'.
40. המושגים הללו מורכבים מאד, וקשה להגדירם באורח פשטני; יש להביא ב"חשבו את ההבדל בין חכם מוסמך לטי"אינו מוסמך, את ההבדל במנין בין בית דין של שלושה, של עשרים ושלושה, של שבעים ואחד, וכל המשתמע מכך.